18. Новий довідник. Історія України. – К., 2005. – 736 с.
Новітня історія України (1990 – 2000): Підручник / А.Г.Слюсаренко, В. І. Гусєв, В. М. Литвин та ін. – 2-е вид., перероблене і допов. – К., 2002. – 719 с.
Павлюк С. П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. – К., 1991. – 224 с.; Панченко П. П. Развитие сельского хазяйства Украинской ССР в 1959 – 1980 гг. – К., 1980. – 280 с.; Панченко П. П. Украинское село на путях научно-технического прогресса (60 – 80 гг.) – К., 1989. – 181 с.; Українське село у 20 – 90-х роках XX століття (короткий історико-економічний нарис) / За ред. Л. Беренштейна, Г. Мигрина, П. Панченка. – К., 1998. – 122 с.
Поплевкин Т. Т. О партийном руководстве сельским хазяйством. // Вопросы истории КПСС. – 1967. – № 8. – С. 84 – 98.
Развитие аграрной экономики Украинской ССР. – К., 1987. – 413 с.
Сільське господарство: підсумки і перспективи (обласна нарада працівників сільського господарства) // Закарпатська правда. – 1971. 16 січня.

Володимир Радзієвський
(м. Київ)

ФІТОЛІКУВАННЯ І ЛІКАРІ В МЕДИЧНІЙ КУЛЬТУРІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

У статті розглядаються витоки української культури фітолікування часів Київської Русі.

В статье рассматриваются истоки украинской культуры фитолечения времен Киевской Руси.

Фітотерапевтична культура України-Русі як напрямок народної медичної культури має глибоке історичне коріння. Мистецтво траволікування, яке було добре відоме в добу Київської Русі, асоціюється з видатними духовними постатями (Антоній Печерський, Прохор Лободник, Микола Святоша, Агапіт, Аліпій-іконописець та інші), що активно практикували використання рослин у лікувальній практиці. Фітокультура була популярна в Україні з сивої давнини і користується великим попитом навіть на початку третього тисячоліття .

З XIX ст. фітокультура і фітолікування викликають стабільний інтерес у науковому середовищі. Згадаємо праці С. Носа [19], Г. Коваленка, І. Манжура [12], В. Милорадовича [18], О. Брачикова [5, 6], І. Пантюхова [22, 23], В. Домашовецького [8], а також дослідження В. Бабенка, А. Онищука, М. Сумцова, П. Чубинського, В. Шухевича, В. Ястребова та ін. Варті уваги

праці іноземних вчених XIX ст. серед них російські науковці О. Афанасьев, М. Висоцький, В. Даль, В. Деміч, Г. Попов, польські – К. Мошинський, Г. Бегелейзен, Ю. Талько-Гринцевич, О. Кольберг, С. Спіталь, Ю. Шнайдер та ін. Досліджували це питання і деякі інші європейські вчені, наприклад, чеський вчений Ф. Ржегорж та ін. Питання фітокультури піднімали представники деяких дореволюційних шкіл. У першу чергу, слід назвати представників міфологічної школи (О. Афанасьєва, О. Потебню, Ф. Буслаєва), школи запозичення (Є. Аничков, А. Веселовський), проуварівських І. Сахарова, І. Снегерьова та інших. Важливою є радянська довоєнна історіографія (С. Верхратський, М. Гайдай, В. Петров, В. Кравченко і т.д.), польська довоєнна історіографія (Ю. Липа [14, 15, 16], Т. Панич [21]) і т.д. Особливе значення має історичний аспект у працях сучасних фітотерапевтів. Наприклад – М. А. Носаля та І. М. Носаля [20], О. Попова [24], Г. Смика [27], В. Комендара [13], В. Кархут [10]. Чимало вітчизняних дослідників вивчали нашу флору та дивосвіт наших пращурів, зокрема, А. Аксенов, Н. Александров, Р. Ахметов, О. Бучинський, та багато інших. Окремо слід відзначити видатних академіків, які згадували або ретельно вивчали питання пов'язані з цією темою. Це І. Мечников, О. Опарін, В. Сукачев, Н. Холодний, І. Чекман.

Проблеми становлення і розвитку давньоруської фітокультури знайшли відображення в працях І. Чекмана [32], Є. Товстухи [31], М. Сятиня [29], З. Болтаровича [2], Я. Ганиткевича [7], Є. Аничкова, М. Грушевського, М. Максимовича, М. Костомарова, О. Знойко, М. Іванченко, Р. Іванченко, В. Мицика, О. Моці, С. Носа, Л. Нідерле, Б. Рибакова [25], Д. Лихачова [17], М. Поповича, В. Рички, П. Толочки, Л. Залізняка та інших авторів, які висвітлювали загальний процес розвитку давньослов'янської спадщини і цього напрямку медичної культури. Якраз на підвалинах давньоруської медичної культури розвивались і зростала народна медицина і сучасна фітотерапія, наука лікування трав'яними засобами сьогодення. Загальне визнання отримали такі відомі діячі фітокультури, як Б. Айзенман, С. Басова, А. Бондаренко, Г. Денбновецький, Н. Дербенцева, М. Носаль і І. Носаль, В. Кархут, С. Зелепуха, О. Озерецковська, О. Попов, Ф. Мамчур, Г. Смик, О. Ганич, П. Димков, А. Тебякіна, Б. Токін, А. Філатова та багато інших, в працях яких детально описано ботанічні та лікувальні властивості рослин.

Автор ставить завдання дослідити на основі збережених стародруків способи фітолікування хворих часів Київської Русі.

У вітчизняній культурі, починаючи зі Слова про полк Ігоря флора досить часто поетично оспівується. Багато наших історичних джерел згадують зіллєлікування, флору і її обожнення в давніх слов'ян. Про це згадується на сторінках Повісті минулих літ (наприклад, під 1092р.), Іпатієвському літописі, Новгородському першому, Воскресенському літописах, в Статуті Володимира Святославича, Слові про ведре і казнях Божиих (включеному в літопис під 1068р.) [26], Слові про тварі (основа його виникла в XI ст., але переписувалось в XIVст.) [30], в апокрифі XII ст. Ходіння Богородиці по муках, слово про піст

(XIII ст.) [28], Слові Григорія Богослова (слово про те, як язичники поклонялись ідолам і приносили жертви), в "Патериках" (насамперед, в Києво-Печерському), "житіях" преподобних Антонія, Агапіта, Аліпія Печерських, у Костянтина Муромського та ін.), в багатьох повчаннях, проповідях, місіонерських бесідах часів Київської Русі (деякі дійшли в більш пізніх джерелах), - наприклад, у Климента Смолятича і Кирила Туровського. В специфічній церковній літературі також є згадки. Це, в першу чергу, Слово про ідолів, Слово христолюбця, Про жалеющих (приписують св. Діонісію проти плачів-воплів по померлих в XIV ст.) [30], в Кормчій книзі (проти різних оберегів), князівських і церковних статутах Слово Івана Златоуста. Цей видатний візантійський діяч, як і, наприклад, Григорій Богослов, не мали особисто відношення до Київської Русі, бо жив на багато століть раніше, але мав духовний вплив, і давньоруські джерела подають в словах цих отців церкви цікавий матеріал по дохристиянській Русі, зокрема про космоцентричний і теоцентричний світогляди русичів, згадують про Перуна, Хорса, Даждьбога, Стрибога, Мокоші та ін. [25, 26]. У "Статуті про церковні суди" Володимира серед злочинів проти віри, крім волхвування, значиться "зелейництво", тобто використовування різних лікувальних засобів язичницької медицини.

Медична культура українців і її складова частина фітокультура на сьогодні надто широка галузь загальної соціокультурної сфери, яка відтворює духовність наших пращурів, що формувалася ще за декілька тисяч років до нашої ери. З часом вона шліфувалася, збагачувалася новими знаннями, спостереженнями, практичними навиками окремих осіб, племен, цивілізацій, а потім держав. М. Ю. Брайчевський, аналізуючи розвиток народів на території сучасної України, стверджує, що історія знає чотири періоди, які привели до сформування українського народу. Кожен з них складається з етапів соціальної статики і соціальної динаміки. На етапі динаміки попереднє суспільство гине. Поступово формується наступне статичне суспільство. Так, трипільська культура (III тисячоліття до н.е.) змінилася тривалим періодом динаміки, що привело до утвердження скіфського суспільства (I тисячоліття до н.е.), яке в свою чергу згодом перестало існувати. В надрах кілька столітнього динамічного розвитку виникла черняхівська культура (з I століття н.е.), перервана і знищена великим переселенням народів. А далі вже маємо стародавню Русь [3] з оригінальним світоглядом [4]. На основі фітокультури формувались основні лікувальні практики, а рослини, трави дерева і кольори стали невід'ємною частиною національних символів і образів, оспіваних народною пісенно-поетичною культурою (образи калини, явору, дуба тощо). Вітчизняна соціокультурна спадщина ввібрала в себе найкращі зразки національної духовності, в основі яких лежить український характер, щира любов до оточуючого середовища флори і фауни рідної Батьківщини.

Більшість досягнень фітокультури передавалось усно (варто згадати розповіді про лікування Іллі Муромця, про лікувальну практику старців,

знахарів, тощо), а перші оригінальні примірники “лечебников”, “зелейников”, “травников” та інших книжок з фітокультури не збереглися. Про високий рівень розвитку травознавства на Русі свідчать писемні джерела, дані археології, етнографії і фольклору, пам'ятки образотворчого і прикладного мистецтва, свідчення іноземців. Введенням у лікувальну практику багатьох засобів рослинного і тваринного походження медицина західноєвропейських країн, Візантії та народів Малої Азії значною мірою завдячує слов'янській народній медицині. Боброва струмина, що прославилась як тонізуючий засіб, була відкриттям наших предків. Цицерон та Ювенал у своїх творах поширювали про бобрів найнеймовірніші відомості. Пліній називав їх “собаками понтійськими”, але чув про застосування в медичній культурі продуктів їх статевих залоз – бобрової струмини. За прикладом давньоруських лікарів середньовічний лікар Авіценна рекомендував при багатьох хворобах мед, квіти липи, березовий сік, називаючи ці засоби “руськими ліками”.

Особливе місце в культурі Київської Русі і, зокрема, в фітокультурі, займав з 1051 р. Києво-Печерський монастир. У писемних джерелах читаємо про вихідця зі старовинного Любеча на Чернігівщині Антипа (982 – 1073 рр.), який прийняв на горі Афон ім'я Антонія і заснував у XI ст. разом з Феодосієм Києво-Печерський монастир, в якому поселилися і лікарі. “Києво-Печерський патерик” доносить до нас відомості про відомих подвижників печерських, що прославилися своїм фітомистецтвом. Це, наприклад, Антоній Преподобний, Даміан, Прохор Лободник, Микола Святоша, Агапіт Печерський, Пимен Постник та інші.

Антоній багато років провів в Афонському монастирі, де опанував медичні знання. Він особисто доглядав хворих, яких лікував, даючи їм “вкушати” цілюще “зілля”. Служінням ближньому преподобний Антоній здобув палку любов простого люду і князів. Вилікувавшись в Антонія, великий князь київський Ізяслав подарував обителі гору над печерами. Друг чернігівського князя Миколи Давидовича чудовий лікар Петро Сиріянин, що вступив разом з ним в 1106 р. до Печерського монастиря, за літописцем “лечец вельми хитр”. Цей Петро, коли князь хворів, лікував його зіллям. Аліпій лікував різних хворих, але, насамперед, з захворюваннями шкіри. Даміан лікував дітей, Григорій – психічно хворих. Найвидатнішим серед ченців вважався киянин Агапіт, який мав величезну популярність серед населення Русі. Агапіт прийшов у монастир за часів Антонія. “Патерик” розповідає, що і в подвижництві, і в фітолікуванні Агапіт наслідував Антонія. Чутливе, щире ставлення Агапіта до хворих, смиренність, тихість, безкорисливість зажили йому поваги серед народу. “Києво-Печерський патерик” описує лише окремі випадки лікування Агапітом киян, простих русичів, бояр, князів та їх родин. Коли у Чернігові захворів князь Володимир Мономах і лікування викликаного з Києва лікаря Вірмена не дало результатів, князь покликав Агапіта. Лікар-чернець вилікував князя, а від

дарованих коштовностей відмовився. Слава про нього докотилася до Києва. Багато людей приходили до нього і отримували зцілення" [11, с. 106]. Агапіт вилікував безнадійно хворого боярина князя Всеволода, додавши йому в їжу те зілля, яке їв сам. З цього часу слава про блаженного лікаря поширилася по всій землі Руській. Агапіт для лікування Володимира Мономаха передавав трави. Тодішня фітокультура була добре відома Агапіту, Антонію і деяким їх сучасникам, які добре розбирались не лише в місцевих травах, але й в зарубіжних, зокрема грецьких, вірменських навіть африканських ("з Олександрії") [11].

Агапіт славився умінням підбирати продукти харчування для хворого. Він користувався засобами, завезеними з інших країн. Так, коли вірменський лікар, якого кияни звали Вірменом, відвідав Агапіта, то знайшов у нього таке "зелие" [9, 11]. Цікавими були взаємовідносини між Агапітом і Вірменом, який чудово володів усіма способами діагностики і прогнозування хвороб. Їх суперництво спалахнуло через гордість і заздрість Вірмена після невдалого лікування ним князя Володимира Мономаха. Вірмен, зі спільниками намагалися навіть отруїти Агапіта, але отрута не подіяла. Коли захворів Агапіт, то прийшов до нього Вірмен і тоді між ними відбулася дискусія про мистецтво і мету лікування. Взяв Вірмен руку Агапіта і пророкував йому помертти на третій день та помилився. Помер Агапіт у жовтні 1095 р. Поховано його було в Ближніх печерах. Там і досі, більше 900 років, зберігаються його нетлінні мощі, які за православним світорозумінням здатні сприяти зціленню і зараз. З "Житія преподобного отця нашого Агапіта, лікаря безкорисливого" [11, с. 104 – 108] дізнаємось, що до нього на Русі розвивалась як місцева, так і іноземна медична культура. Чорноризці з Києво-Печерської Лаври засновували нові монастирі, селились на сусідніх землях, сприяючи поширенню медичних знань, набутих у Лаврі. Лікарні відкривались і при інших монастирях. Так, Никоновський літопис засвідчує, що в 1091 р. митрополит Єфрем (вихованець Печерської Лаври) поставив у Переяславі будівлю "банну", влаштував лікарні, де лікарі подавали "всім прихідцям безплатно лікування". Слава про монастирських травознавців сягала далеко за межі їхніх міст і монастирів, навіть за кордон. Так, митрополита Олексія хан запросив в орду, щоб той вилікував очі його дружини Тайдули. Митрополит вилікував Тайдулу.

Стародруки "Патерика" Києво-Печерської Лаври з 1661 по 1762 рр. розповідають про травознавця давнини, лікаря Гіполіта і про те, як він лікував хвороби травами. При княжих дворах Києва, Новгорода та інших міст були свої та іноземні лікарі. У Володимира Святославича лікарем був Іван Смера, якого князь 1980 р. посилав до Греції та до балканських країн по фітонауку. Багато вправних "лічців" було в Києві за часів Ярослава Мудрого і Всеволода Ярославича. Медична культура часів стародавньої Русі мала кілька напрямів, насамперед процвітала хірургія, яка була необхідна при війнах і побутових травмах.

Сучасники користувалися медичними порадами, що містилися в “Ізборнику Святослава” (1073 р.). Особливий інтерес викликає та частина, де викладено дані з медичної культури, віталогічні відомості. У загальному плані йшлося про розвиток, становлення та старіння плоті, наводилися причини захворювань тощо. Серед популярних творів стародавньої Русі слід згадати також “Фізіолог” – трактат, який містив і цікаві погляди на рослинознавство. Серед вміщених у ньому різноманітних повчань подано найзагальніші відомості про розвиток, старіння організму, причини захворювань, деякі лікарські засоби.

На Русі були й цілительки. Так, відомо про дочку бортника селянську дівчину Февронію. Євпраксія Мстиславна (перша половина XII ст.), онука Володимира Мономаха, свої лікарські знання та вміння поглибила в Царгороді, Вавилоні, на Близькому Сході, в Єгипті, Греції та Римі. Нащадкам вона залишила медичний трактат “Мазі”, написаний у Царгороді в 1130 – 1140 рр. Назва “Мазі” пов'язана з тим, що багато місця у ньому приділено лікуванню мазями, які в той час широко застосовувалися на Русі, у Візантії та в інших країнах. Трактат складається з п'яти частин і 29 розділів. У перших трьох частинах наведено поради та вказівки щодо гігієни, а в двох останніх розповідається про недуги і способи їх лікування. Перша частина поділена на дев'ять розділів. Там говориться про здорове повітря, про те, як вести себе в різні пори року, про рух та відпочинок, харчі та напої, сон, пробудження та про велике значення лазень. Друга частина складається з п'яти розділів. У ній описано гігієну подружжя, вагітності, гігієну зносин, поведінку годівниці. Поради та погляди, викладені в другій частині, захоплюють раціональністю і актуальністю. Наприклад, вагітним жінкам треба уникати перевтоми, ходіння по горбах та долинах, рекомендується приймати купелі з помірною температурою хоча б кожного третього дня тощо. У третій частині, яка складається з восьми розділів, йдеться про харчування, значення їжі для людського організму. Згадується там і про всілякі аромати та приправи для страв, відзначено теплові та охолоджуючі їх якості. Вино, мед, деякі сорти м'яса мають теплові якості, інші їстівні речі, як сандал, трояндовий екстракт, миртове масло є охолоджуючі за своєю якістю. У п'яти розділах четвертої частини наводяться рецепти лікування зовнішніх хвороб, захворювань порожнини рота. В ній описано способи і заходи збереження зубів, рецепти проти поганого запаху і т. п. Частина п'ята має два розділи, в яких розглядаються хвороби серця та шлунка, душевні стани людини.

З перекладених праць виділяється “Шестоднев” (список 1263 р.), що містить короткі відомості з анатомії та ботаніки (за Діоскоридом й Теофрастом). Так, описано способи застосування аконіту, болиголова, блекоти, вказано на лікувальне значення “топлиць” – гарячих мінеральних джерел.

У стародавній Русі існували інші раціональні засоби лікування: сира

печінка тріски – для лікування “курячої сліпоти”; боброва струмина – як тонізуючий засіб; вітаміновмісні рослини (журавлина, троянда та ін.) – проти цинги; цибуля, часник, хрін, редька та ін. Ще за часів Володимира Мономаха описувалися проносні властивості олександрійського листу. В XII ст. згадується, а напевно, практикувалося ще в XI ст., лікування леткими речовинами з розпарених рослин – прообраз використання фітонцидних властивостей рослин. Цей спосіб називали “чепучиным сидением” (від слова “чепучина” – дерев'яна камера для лікувальних процедур). Давні русичі використовували берестяні віники або, залежно від захворювання, віники з полину, вересу та інших рослин, оскільки “пелынь” (полин), як вважали травознавці того періоду, “неизреченную силу имееть” і здатна вилікувати від 34 хвороб. “Одолень-травой” називали в далеку давнину жовте та біле латаття, вважаючи, що воно здатне перемагати тяжку хворобу. Відваром з квітів і насінин латаття лікували зубний біль, отруєння, запаморочення і судоми, а співаки зміцнювали ним голос. Пелюстки білого латаття використовували як снодійний і заспокійливий засіб, що нагадує нам сучасну валеріану.

З давніх часів значну увагу приділяли рослинним барвникам. Пліній вважав барвні речовини “однаково корисними живописцям і лікарям”. Часто художники відзначалися лікарським умінням. Так, талановитий київський живописець XI – початку XII ст. Аліпій був відомий як цілитель “прокаження”. Під цим терміном розуміли найрізноманітніші хронічні і гострі хвороби шкіри. У Києво-Печерському патерику розповідається, що коли до Аліпія звертався хворий із шкірним ураженням, він брав фарбу з “вапниці” (горщика живописця) і змащував нею рани. Після кількаразового повторення цієї процедури хворий одужував і “вапу” змивали водою. З допомогою фарб лікували й інші хвороби. В XX ст. став загальновідомим феномен протимікробної активності деяких барвників.

Серед різноманітних лікарських засобів, що завозилися на Русь з країн Арабського Сходу, Середньої Азії, Індії, першість належить засобам рослинного походження. Найпоширенішими були прянощі (гвоздика, імбир, кардамон), що відображено в стародавніх пам'ятках писемності “загальним терміном “оспица”.

У пізніші часи відомості про ліки було відображено в літературних збірниках “Пчела”, “Благопрохладный ветроград” та ін. Протягом кількох століть популярними були різні лікарські порадники – “лічебники”, “травники”, “зільники”, які частково нагадують сучасні. В багатьох з них нерідко можна зустріти посилання на ліки, що застосовувалися Гіппократом, Галеном та іншими лікарями. Староруським книжникам були відомі праці Діоскорида і Теофраста про які є згадки у староруських літописах Даниїла Заточника. Відомий хорезмський учений Біруні (973 – 1048 рр.) лишив після себе детальний опис великої кількості східних рослин, мінералів і металів. Відомості про них він здобув з індійських джерел, а

також завдяки власним спостереженням. Наукові розробки Біруні увійшли значною мірою у праці видатного мислителя і лікаря Абу Алі Ібн Сінни, посиланням на які переповнені такі наші стародавні руські пам'ятки писемності, як , наприклад, "Ізборники Святослава".

Вже з XI ст. при монастирях створюються лікарні для простого люду. В "Києво-Печерському патерику" зазначається: "...лечець приготовляєть зелие на потребна вречевания, на кийто недуг" [11, с.105]. Так, Вірмен в XI ст., лікар - сирієць Петро у XII ст. у Києві дуже вправно готували ліки для пацієнтів. Не поступались їм і руські лікарі.

Отже, за часів Київської Русі у слов'ян вже була поширена медична практика фітотерапевтичних, гомеопатичних та інших методів лікування. Окремі відомості, які містяться в "Ізборниках Святослава", в спадщині Євпраксії Мстиславівни, "Патериках", князівських і церковних літописах, мають історичну, культурну і фітолікувальну цінність, зберігають життєву мудрість, яка не втрачає актуальності й сьогодні.

Болтарович З. С. Народна медицина українців. – К., 1990. – 230 с.

Болтарович З. С. Українська народна медицина: Історія і практика. – К., 1994. – 320 с.

Боровський Я. Є. Світогляд давніх киян . – К., 1992. – 178 с.

Брайчевський М. Ю. Скарби, знайдені і незнайдені. – К., 1982. – 84 с.

Брачикова О. К вопросу о местных народных способах врачевания болезний // Волынские губернские ведомости. – 1882. – № 2. – С. 55 – 60.

Брачикова О. Исследование народных лечебных средств, обычных у волынских крестьян //Волынские губернские ведомости. – 1887. – № 4. – С. 23 – 35.

Ганіткевич Я.В. Історія української медицини в датах і іменах. – Л., 2004. – 368 с.

Домашовецький В. Народна медицина в Ровенскому повіті на Волині // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1905. – Т. 6. – С. 15 – 18.

Історія фармації України / Р. В. Богатирьова, Ю. П. Спіженко, В. П. Черних та ін. – Х., 1999. – 799 с.

Кархут В. Ліки навколо нас. – К., 1978. – 447 с.

Киево-Печерский патерик или сказания о житии и подвигах Святых Угодников Киево-Печерской Лавры. – К., 1991. – 256 с.

Коваленко Г., Манжур І. К. народной медицине малороссов // Этнографическое обозрение. – 1894. – № 1. – С. 18 – 29.

Комендар В. Лікарські рослини Карпат. – Ужгород, 1971. – 247 с.

Липа Ю. Історія зелолічництва. – Варшава, 1935. – 95 с.

Липа Ю. Рослини в лікуванні. – Варшава, 1935. – 128 с.

Липа Ю. Цілющі рослини в давній і сучасній медицині. – Львів, 1937. – 207 с.

Лихачов Д. С. Исследования по древнерусской литературе. –Л., 1986. – 406 с.
Милорадович В. Народная медицина в Лубенском уезде Полтавской губернии. – К., 1902. – 115 с.
Нос С. Ліки своєнародні з домашнього обіходу і в картинах життя. – К., 1875. – 147 с.
Носаль М. А., Носаль І.М. Лікарські рослини і способи їх застосування в народі. – К., 1965. – 299 с.
Панич Т. Лічничі рослини. – Львів, 1924. – 109 с.
Пантюхов І. Доктора и знахари // Киевлянин. – 1869. – 15 апреля. – С. 3.
Пантюхов І. О местной народной медицине // Киевлянин. – 1875. – 8 декабря. – С. 4.
Попов О. Лікарські рослини в народній медицині. – К., 1970. – 312 с.
Рибаков Б. А. Язычество Древней Руси. – М., 1987. – 782 с.
Сафронович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – 334 с.
Смик Г. У природі й на огороді. – К., 1990. – 256 с.
Ставинський В. І. Київ і київське літописання в XIII столітті. – К., 2005. – 107 с.
Сятиня М. Л. Історія фармації. – Л., 2002. – 280 с.
Тихомиров М. Н. Русское летописание. – М., 1979. – 384 с.
Товстуха Є. С. Фітотерапія. – К., 1990. – 192 с.
Чекман І. С. Клінічна фітотерапія. Природа лікує. – К., 2000. – 514 с.